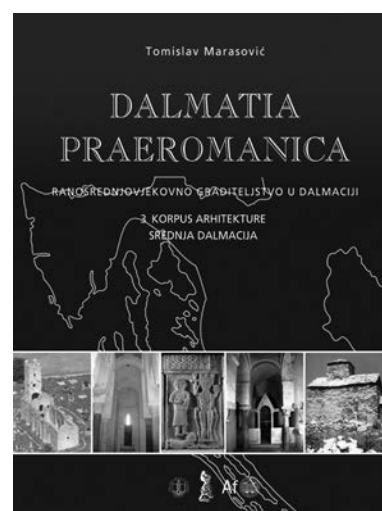
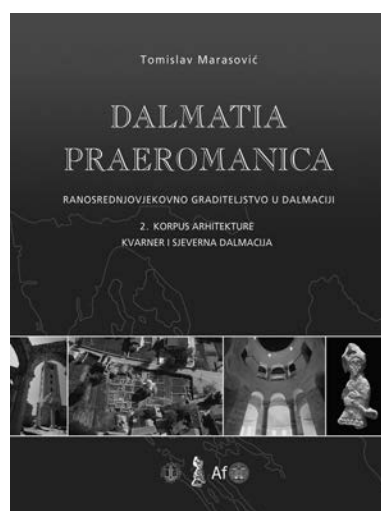
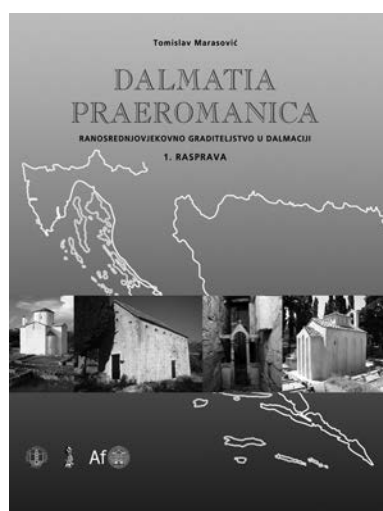

subject is presented by *Tonči Burić* in his “*Medieval Houses in Podmorje (Velo polje / Campus magnus traguriensis). Status questionis, Typology, Building Techniques*” (p. 397-409). The work discusses rural houses, i.e. a hamlet, from the period between the 14th and 17th century, which retain the earlier tradition.

And finally at the end of the Festschrift and under the title *Memoriae amicorum* (p. 413-420) academician *Radoslav Katičić* in the contribution “*The man to whom the stone speaks*” and *Marin Zaninović* in his contribution “*To Željko, a few memories*” write about the encounters and get-togethers with *Željko Rapanić* (who is almost their peer).

This Festschrift is very tastefully and discreetly designed (Neven Marin), it has a soft-cover and A4-format with high quality black and white illustrations.

Branko KIRIGIN
N. Tesle 27
HR - 21000, Split

Tomislav MARASOVIĆ, *Dalmatia Praeromanica*.

Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. Knjiga 1-4.

Knjiga 1. Rasprava, 500 str.

Knjiga 2. Korpus arhitekture - Kvarner i sjeverna Dalmacija, 596 str.

Knjiga 3. Korpus arhitekture - Srednja Dalmacija, 648 str.

Knjiga 4. Korpus arhitekture - Južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, 516 str.

Izdavači: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

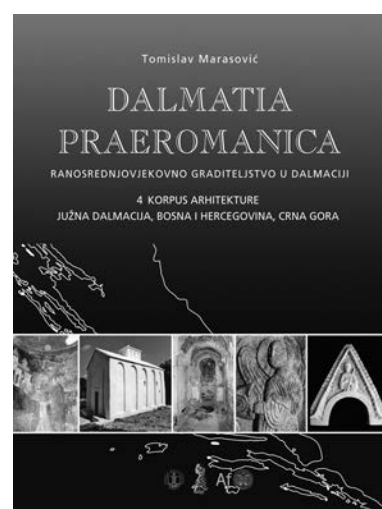
Split - Zagreb, 2008.-2013.

ISBN 987-953-163-307-9 (Književni krug - Split)

ISBN 978-953-6803-18-7 (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split)

ISBN 978-953-6229-66-9 (Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Cijena: 1.540 HRK / 200 €

Dalmatia Praeromanica istaknutog splitskog i hrvatskog povjesničara umjetnosti profesora emeritusa Tomislava Marasovića reprezentativno je izdanje koje zajednički potpisuju tri ugledne hrvatske ustanove - *Književni krug u Splitu*, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* i *Arhitektonski fakultet Sve-*

učilišta u Zagrebu. Odmah na početku može se konstatirati da ovu opsegom i opremom impozantnu monografiju treba uvrstiti među kapitalna djela suvremene hrvatske, ali i europske povijesti umjetnosti i arheologije. Kada je o Hrvatskoj riječ, učinjen je važan iskorak u okviru obiju znanosti kojima najviše nedostaju upravo sustavne i pregledne sinteze koje bi zaokružile složenije probleme i dugotrajnija razdoblja. Knjiga je ispunila dugogodišnja iščekivanja stručne i znanstvene javnosti da se načini cjelovit pregled arhitekture ranosrednjovjekovnog doba u Dalmaciji s obzirom na to da predromaničke građevine na dalmatinskom tlu tvore jednu od najvećih regionalnih koncentracija graditeljstva (napose crkvenog) na Sredozemlju, pa i u Europi. *Dalmatia Preromanica* rezultat je dugogodišnjeg rada i plod velikog istraživačkog napora uvaženog profesora da tu bogatu građu sabere, sistematizira i znanstveno interpretira.

Obradba građe obuhvaća široki prostor, koji se većim dijelom podudara s teritorijem nekadašnje Kraljevine Dalmacije (u sastavu Austro-Ugarske) od otoka Raba do dijela današnjeg crnogorskog primorja (Boka kotorska), uključujući zaleđe s Likom i većim dijelom današnje Bosne i Hercegovine. Radi poštivanja povijesnog područja nazvanog Bizantska Dalmacija uvršteni su i spomenici kvarnerskih otoka: Krka, Cresa i Lošinja. Monografija se sastoji od dva dijela: od rasprave i kataloga, podijeljena je u četiri sveska, a tiskana je u razdoblju od 2008. do 2013. godine. Svaki od njih može egzistirati i kao samostalna knjiga.

Prvi svezak (*Rasprava*) sastoji se od osam velikih poglavlja s dodatkom kronoloških tabela i bibliografije te je sinteza istražene građe predočene u katalogu. U prvom poglavlju naslova *Prostor – vrijeme – slog* navode se topografske karakteristike istočnojadranskog prostora, koji bitno određuju tri zone: uski obalni pojas, otočje i zagorski pojas. S obzirom na brojne političke mijene te promjene granica ukazuje se i na državno teritorijalni ustroj na prostoru Dalmacije koji u ranome srednjem vijeku obilježava pripadnost dijela obalnih i otočnih gradova Bizantskoj Dalmaciji, dok se u zaleđu, u zagorskom dijelu razvijaju Hrvatska država i južne Sklavinije. Za razumijevanje prostora značajan je i crkveni teritorijalni ustroj koji se, za razliku od svjetovnog, manje-više nastavlja na onaj kasnoantički.

Kronološki okvir koji je postavljen obuhvaća vremenski raspon od pet stoljeća (od 7. do kraja 11. stoljeća), a dva ključna povijesna događaja su rušenje Salone i slavensko-avarska najezda na početku te slom države hrvatskih vladara i pripojenje Ugarskoj na kraju. Potom su sažeto opisani najvažniji povijesni događaji u navedenom razdoblju.

Baveći se problemom stila kao likovnog i tehničkog izraza predromanike i rane romanike u odnosu na dva granična pojma (antiku i romaniku), autor donosi niz sjajnih usporedbi na donjoj i gornjoj granici navedenih stilskih razdoblja, te na domaćim, ali i inozemnim primjerima ukazuje na postupne mijene pravila u odnosu na klasične graditeljske oblike antike i novosti koje u graditeljskom i likovnom izričaju donose predromanika i rana romanika.

Drugo poglavlje *Istraživanje i historiografija* otvara se navođenjem temeljnih povijesnih vrela (epigrafske i arhivske građe, slikovnih vrela, katastara i biskupskih vizitacija). Slijedi historiografski sažetak dalmatinskog ranosrednjovjekovnog graditeljstva, počevši od pisaca iz doba romantizma, preko autora iz razdoblja prve polovine 20. stoljeća, pa potom i onih iz druge polovine toga stoljeća sve do današnjih dana, koji su se s raznih aspekata bavili širokim spektrom tema vezanih uz dalmatinsko rano srednjovjekovlje. U tom dugom popisu gotovo da nije izostavljeno niti jedno ime, od onih najznačajnijih pa sve do onih koju su samo objavili pojedinačni spomenik ili ulomak liturgijskog namještaja.

U poglavlju *Izgradnja i uređenje prostora* u razmatranje se najprije uzima izvangradski teritorij, odnosno antička centurijacijska mreža koja je znatno

utjecala na lokaciju pojedinih predromaničkih građevina. Opsežno potpoglavlje posvećeno ranosrednjovjekovnom gradu (*civitas, castrum*) donosi pregled urbanizacije Dalmacije od rimskog, preko starokršćanskog do ranobizantskog razdoblja. Razlikuju se obalni gradovi koji su preživjeli barbarske invazije (*civitates*) od onih, najčešće smještenih u zaleđu, koji su županijska središta u Hrvatskoj i južnim Sklavinijama (*castrum*). U raspravi o urbanom kontinuitetu i diskontinuitetu gradovi se dijele na one s antičkim kontinuitetom (izravnim prostornim kontinuitetom ili na novoj lokaciji blizu antičke jezgre) i one bez građevnog i prostornog kontinuiteta prvobitne antičke jezgre. Od velike važnosti u razvoju gradova u ranom srednjem vijeku je i crkvena organizacija, a to se osobito odnosi na gradove koji su nastavili igrati ulogu dijecezijanskih središta. Razvitak im je uvjetovan i raznolikošću prirodnog smještaja, te urbanom preobrazbom i novom izgradnjom kao dvama osnovnim oblicima urbanističkih poduhvata u predromanici i ranoj romanici. Razmatraju se i sastavni dijelovi ranosrednjovjekovnih gradova (gradski zidovi, vrata, ulice, trgovci, stupovi na javnim mjestima i vodoopskrba). Sljedeće potpoglavlje obrađuje seosko naselje i zaselak (*villa, vicus*), a zbog oskudnosti podataka, koji su rezultat slabe istraženosti, autor je mogao izdvojiti tek nekoliko neurbanih naselja o čijoj se strukturi može pretpostavljati na osnovu posrednih podataka (crkava, groblja, vladarskih dvora) i uz pomoć povijesnih vrela. U ranosrednjovjekovnom selu (*villa*) posebnu ulogu ima sakralna građevina, koja je u važnijim naseljima i sjedište župe, a samo selo sastoji se od stambenih zaselaka (*vicus*). Poglavlje se završava manjim osvrtom na groblja (nekropole), koja su jedan od najčvršćih dokaza života na nekom području te upućuju na zaključke o broju stanovnika ranosrednjovjekovnih ruralnih naselja.

Četvrto poglavlje pod naslovom *Stambena arhitektura* donosi iscrpan pregled sačuvanih ostataka gradskih stambenih kuća (*domus*), biskupskih palača (*domus episcopi*) i gospodarskih zgrada izvan gradova. Gradske su kuće obično višekatnice sa stambenim prostorima na prvom i drugom, a kod većih ponekad i na trećem katu, s vratima iznad kojih se nalazi monolitni arhitrav ili polukružna luneta te s monoforama ili biforama s polukružnim nadvojem. Zanimljiva karakteristika gradskih kuća je i pojava balature (vanjsko stubište koje vodi na kat). Balatura je znakovit element ruralne (utilitarni prostor - konoba u prizemlju), a ne urbane arhitekture, a pojavljuje se u europskim gradovima kao odraz socijalno-ekonomske krize koja je nastupila nakon antike. U splitskim će se predgradima zadržati sve do kraja 19. stoljeća. Manje podataka sačuvano je o biskupskim palačama te je samo u Splitu i Zadru poznat njihov položaj u predromaničko doba. Premda brojna povijesna vrela navode razne lokacije kao moguće ranosrednjovjekovne vladarske rezidencije, skromni ostatci zasad su prepoznati samo u Bijaćima kod Trogira i na Crkvini u Biskupiji. Riječ je o rezidencijama tipa *villa* (gospodarska vila). Kao drugi građevni tip vladarskog boravišta pretpostavlja se utvrđeni dvorac (Omiš). Obilne povijesne podatke o samostanima također prate tek skromni materijalni ostatci povezani uz benediktinski red. No, ipak se može konstatirati da se na dalmatinskom tlu samostani sastoje od dva osnovna prostorna elementa – crkve i stambenog dijela. Veći sklopovi pripadaju tipu samostana s klaustrom i uokolo postavljenim redovničkim ćelijama.

Najopsežnije peto poglavlje posvećeno je crkvama, koje su ujedno najbrojnija i najbolje sačuvana vrsta ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji. Autor ukazuje na sudionike u izgradnji - na svjetovne i crkvene darovatelje čija su imena ostala sačuvana u ispravama i na kamenim spomenicima, a potom i na posrednike i organizatore, koji su pretežito svećenici (prezbiteri, đakoni, opati). Manje se zna o majstorima, imena su im rijetko sačuvana (Petrus Neputus u crkvi Sv. Petra u Splitu i Theoderus u zadarskom Sv. Donatu), a još više nepoznanica povezano je uz graditeljske radionice; njihovo postojanje naslućuje

se kroz zajedničke karakteristike koje pokazuju pojedine regionalne skupine spomenika (npr. crkve na Braču i Elafitima). Veliko potpoglavlje posvećeno titularima donosi popis svih ranosrednjovjekovnih naslovnika crkava u Dalmaciji. Oni svjedoče o kulturnom kontinuitetu iz starokršćanskog razdoblja. Osobito je razvijen kult sv. Marije, a Bogorodici je posvećen i najveći broj katedrala. Sv. Marija pojavljuje se zajedno sa sv. Stjepanom, zaštitnikom kraljevske obitelji, što potvrđuju titulari crkava u Biskupiji i na Gospinom otoku u Solinu. Na zapadne utjecaje ukazuje kult Krista Spasitelja, koji je osobito razvijen u karolinškoj Europi. Pojavljuju se i drugi sveci zapadnoga kulturnog kruga poput sv. Marte i sv. Martina, a ninski sakralni spomenici svjedoče o kultu milanskih svetaca (sv. Ambroz, sv. Marcela i sv. Anslemo). Među naslovnicima istočnog kulturnog kruga najučestaliji su sv. Juraj, sv. Luka i sv. Teodor, a i kult sv. Nikole istočnog je podrijetla. Znakovita je i pojava adriobizantinskih svetaca (sv. Apolinar, sv. Mavro i sv. Vid) kao crkvenih titulara. Na dalmatinskom tlu u ranome srednjem vijeku od velike su važnosti i naslovnici lokalnog štovanja (sv. Stošija, sv. Krševan, sv. Dujam, sv. Vlaho i sv. Trifun). U opsežnom potpoglavlju *Arhitektura i obred* zasebno se obrađuju namjenske vrste crkvenih građevina: katedralni sklopovi, dvorske crkve, župne, zavjetne i grobljanske crkve, mauzoleji, funerarni oratoriji te samostanske crkve i oratoriji. Iscrпно se raspravlja i o prostorima i dijelovima crkava (istočni i zapadni korpus, *quadratum populi*, zvonici i westwerk) na čije su oblikovanje utjecali liturgijski zahtjevi. U potpoglavlju *Morfologija crkvene arhitekture* autor najprije ukazuje na preinake unutar starijih kulturnih, sakralnih ili profanih građevina, koje preobrazbom postaju ranosrednjovjekovne crkve. Zamjetno je i korištenje antičkih spolija kao konstrukcijskih dijelova, a kod cjelovito sačuvanih građevina (Sv. Donat u Zadru) i pokrivanje antičkim crijeptom. Slijedi morfološko razvrstavanje pri kojem se dva osnovna tipa građevina *centralni* (jednostorni i složeni) i *longitudinalni* (jednobrodni i višebrodni) klasificiraju prema raščlambi zidova, oblikovanju istočnog, srednjeg i zapadnog korpusa te prema razvojnim stupnjevima. Sve je potkrijepljeno nizom primjera iz kojih se na sakralnim objektima iščitavaju mijene, raspoznaju tradicije i lokalne osobitosti te uočavaju strani utjecaji u rasponu od kasne antike do kraja rane romanike. U potpoglavlju *Projekt i izvedba* autor se najprije bavi pitanjem orijentacije crkava te raspravlja o različitim dosad predloženim tumačenjima; o kalendarskom tumačenju koje pretpostavlja planiranje ovisno o zimskom i ljetnom solsticiju, o tumačenju na osnovu izlaska sunca u određeno doba godine te o tumačenju koje pretpostavlja uvjetovanost orijentacije prirodnom konfiguracijom istočnojadranske obale. Projektni nacrti za izgradnju ranosrednjovjekovnih crkava nisu poznati, kao uostalom ni drugdje u Europi, a projektnim modelom možda se može smatrati kameni model s Crkvine u Biskupiji, koji se zbog sličnosti u tipu i proporcijama povezuje s četverostranim ciborijem s istog lokaliteta. U proučavanju proporcija, modularnih odnosa i mjernoga sustava učinjeni su tek prvi koraci, dok su spoznaje o građi i načinu zidanja znatno bogatije. Osnovni građevni materijal je kamen, pretežito vapnenac, koji se vadi iz antičkih kamenoloma, ali se rabe i lokalne naslage kamena te priklesana i prilagođena antička građa. Dalmatinske predromaničke crkve odlikuje i uporaba lomljenaca priklesanih čekićem bez uporabe dlijeta, slaganje kamena bez reda i obilno oblaganje žbukom (*opus incertum*). Klesani kamen u pravilnim redovima (*opus quadratum*) javlja se tek na ranoromaničkim crkvama. Za svodne konstrukcije bili su najpogodniji vapnenac, škriljevac i šupljikasti lapor. Kamen se, premda rijetko, primjenjuje i za gredni sustav potkrovnne konstrukcije (Sv. Donat u Zadru), dok su u crkvama koje tipski slijede starokršćansku građevnu tradiciju, potkrovnna konstrukciju činile drvene grede. Krovovi su bili pokriveni tankim kamenim pločama lokalnog podrijetla, a ponegdje se pojavljuju i rimske tegule uzete iz antičkih ruševima. Kao vezno sredstvo koristi se malter (mort), odnosno

smjesa pijeska i vapna u koju se ponekad dodaju smrvljeni antički crijepovi. U razmatranje se potom uzimaju arhitektonski i konstrukcijski dijelovi crkava; svodovi, stupovi i zidani piloni, baze, kapiteli, imposti, konzole, grede potkrovnih konstrukcija, lezene, pojasnice, kontrafori, niše, vijenci, svodne patere, akroteriji i otvori (vrata i prozori). Najbrojniji ostatci ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji pripadaju kamenom liturgijskom namještaju, najviše oltarnim ogradama, koje su najznakovitiji dio unutrašnjosti, a čiji se ostaci mogu povezati s ukupno 250 sakralnih građevina. Među liturgijskim namještajem pojavljuju se i oltari, oltarski i baptizimalni ciboriji, amboni, škropionice, krsni bazeni, a u pojedinačnim slučajevima štionik (Biskupija - Stupovi) i apsidalna katedra (Biskupija - Crkvina).

Kiparski ukras ranosrednjovjekovnih crkava karakterizira pleterna plastika kao dio općeg zapadnoeuropskog likovnog govora, najčešće izvedena troprutom trakom u plitkom reljefu, dok su skulpture u punoj plastici iznimno rijetke. Prevladavaju geometrijski, biljni, zoomorfni i arhitektonski motivi ponekad ukomponirani s pojedinim simbolima kršćanske ikonografije od kojih je najčešći križ. Antropomorfni likovi pojavljuju se na prijelazu iz predromanike u ranu romaniku. Kiparski ukras najčešće se primjenjuje na liturgijskom namještaju i sarkofazima, rjeđe na otvorima, zidovima, svodovima i konstrukcijskim elementima. Ranosrednjovjekovni reljefi na liturgijskom namještaju bili su obojeni o čemu svjedoče ostatci boja sačuvani na nekim spomenicima. Bogatstvo sačuvane građe i datirani spomenici omogućili su raščlambu kiparstva na tri osnovna stupnja tijekom kojih se prati i djelovanje prepoznatljivih kiparsko-klesarskih radionica. U prvom stupnju, koji autor određuje kao prijelazni na razmeđu antike i ranoga srednjeg vijeka djeluje stara salonitanska radionica, splitska i bosanska radionica. Sljedeće razdoblje označeno je kao vrijeme „geometrijskih“ motiva u zreloj predromanici. Tu početkom 9. stoljeća djeluje radionica majstora koljanskog pluteja, trogirski radionica i rana dubrovačka radionica. Sredinom stoljeća prepoznaje se djelovanje posebne radionice iz doba kneza Trpimira, a u posljednjoj četvrtini istoga stoljeća dvorska klesarska radionica iz doba kneza Branimira i benediktinska klesarska radionica iz istoga doba. Dvije posljednje nastavljaju rad i tijekom 10. stoljeća, a sredinom toga stoljeća započinje s radom južnodalmatinska radionica. Posljednje razdoblje karakterizira pojava ljudskog lika i povratak prirodnim modelima u osvitu rane romanike. Do sredine 11. stoljeća djelovanje nastavlja južnodalmatinska radionica, a pojavljuju se i splitsko-trogirska, zadarsko-kninska i kninska ranoromanička radionica.

Za razliku od kiparskog, slikarski ukras sačuvan je samo u desetak crkava. Otkrivene freske stilskim obilježjima (geometrijski motivi) ukazuju na nasljeđe ranog kršćanstva, a figuralne kompozicije javljaju se pretežito u 11. stoljeću i pripadaju ranoromaničkom razdoblju. Uz freske pojavljuju se i crteži brodova u svježoj žbuci, koji možda dokazuju zavjetnu ulogu pojedinih dalmatinskih crkava. Mozaici su iznimno rijetki te su jedino na Šupljoj crkvi u Solinu sačuvani ostatci mozaičnog poda *in situ*.

Šesto poglavlje knjige donosi kronološku klasifikaciju izrađenu na osnovu dokumentarnog i komparativnog datiranja. Zapочиње predkarolinškim razdobljem 7. i prve polovine 8. stoljeća na čijem se početku još može pratiti rad stare salonitanske klesarske radionice. Jedina pouzdanije datirana crkva je Sv. Marija u Trogiru (početak 8. stoljeća), premda oko toga u literaturi postoji pripor. Slijedi razdoblje karolinške umjetnosti od druge polovine 8. do kraja 9. stoljeća, na čijem početku stoji izgradnja crkve Sv. Donata (Sv. Trojstva) u Zadru. U raniju fazu, u početak 9. stoljeća, razvrstavaju se pojedine kotorske i zadarske građevine, a tijekom prve polovine toga stoljeća crkve centralnog tipa na zadarskim otocima i u velebitskom obalnom dijelu. Deveto stoljeće obilježeno je i snažnom graditeljskom djelatnošću na području Hrvatske Kneževine

(Biskupija, Uzdojce, Bijaći, Rižinice, Muć, Nin i dr.), a velik broj crkava vezuje se uz hrvatske vladare. Zrela predromanika postkarolinškog razdoblja 10. stoljeća bilježi znatno manji broj datiranih građevina i spomenika, među koje spada sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana sina Tvrdakovog. Gradi se i crkva Sv. Vlaha u Dubrovniku, a najznačajniji spomenik svakako je sarkofag kraljice Jelene s epitafom, koji je *terminus post quem* za gradnju crkve na Gospinom otoku. S kraja 10. stoljeća su i ploče ambona s Kapitula kod Knina s imenima hrvatskih vladara Stjepana Držislava i Svetoslava. U posljednjem razdoblju kasne predromanike i rane romanike jedva da možemo izdvojiti građevinu ili spomenik iz prve polovine 11. stoljeća. Najkarakterističnija je skupina crkava iz druge polovine 11. stoljeća, koje su južnodalmatinskog kupolnog tipa razvijenog na prostoru od Boke kotorske do Omiša, a najveća je koncentracija na Elafitskim otocima. Na temelju isprave o osnutku ženskog benediktinskog samostana iz 1068. godine splitske crkve Sv. Eufemije i Sv. Mikule u Velom Varošu datiraju se u drugu polovinu 11. stoljeća. Istom razdoblju pripadaju i ranoromanička crkva Sv. Petra u Dragi na otoku Rabu te bazilike Sv. Petra u Osoru i Sv. Mihovila u Krku. U bazilici Sv. Petra i Mojsija 1076. godine okrunjen je hrvatski kralj Zvonimir što je *terminus ante quem* za njezinu izgradnju.

U sedmom poglavlju autor ukazuje na stvaralačke sastavnice predromanike i rane romanike u Dalmaciji. Presudan je utjecaj kasnoantičke arhitektonske baštine, pa se modeli kasnoantičkih građevina prepoznaju u pojedinim crkvama centralnog i longitudinalnog tipa. Tako je zadarska krstionica prototip šesterkonhnm građevinama, a crkve koje obilježava tip trolista (Sv. Spas u Cetini, Lopuška glavica) uvjerljivo se mogu usporediti sa pojedinim starokršćanskim crkvama (Bilice, Pridraga). Utjecaj karolinškog zapada dolazi do izražaja u oblikovanju zapadnog pročelja sa zvonikom i *westwerk*om. On se zrcali i u uporabi univerzalne „pletarne“ plastike u likovnom izričaju. Utjecaj Bizanta, iako prisutan u dugom razdoblju od Justinijana pa sve do kraja vladavine makedonske dinastije, najjači je tek pri kraju ranosrednjovjekovnog razdoblja. Odražava se u formiranju jednobrodnog južnodalmatinskog kupolnog tipa te skupine trobrodskih crkava s upisanim transeptom i s kupolom. Uz bizantski utjecaj može se vezati i pojava tribelona u crkvi Sv. Petra u Dubrovniku. Među sastavnicama koje su imale presudnu ulogu na razvoj srednjovjekovnog graditeljstva svakako je i djelovanje benediktinskog reda za čiji su se jači utjecaj uvjeti ostvarili sredinom 9. stoljeća za boravka uglednog Gottschalka na dvoru kneza Trpimira. U 10. stoljeću osnivaju se muški (Sv. Krševan u Zadru), a u 11. stoljeću brojni ženski benediktinski samostani (Biograd, Trogir, Zadar, Split), koji će igrati značajnu ulogu u Hrvatskoj Kraljevini. Utjecaj benediktinaca na graditeljstvo odražava se u podizanju crkava po tradicijskim starokršćanskim uzorima (Sustipan u Splitu). Ističe se i benediktinska kiparsko-klesarska radionica, koja je djelovala u doba kneza Branimira.

Knjiga završava poglavljem u kojem se nastoji odrediti mjesto Dalmacije u europskoj predromanici i ranoj romanici. U kontekstu urbanističkih usporedaba Split je odavno zapažen kao jedinstven primjer nastanka ranosrednjovjekovnog grada unutar kasnorimske palače, a donekle je usporediv s Arlesom i Nîmesom, koji nastaju preobrazbom rimskih amfiteatara u stambene zone. Split je usporediv i s gradovima na području Apeninskoga poluotoka, koji su tijekom preobražaja u ranosrednjovjekovne zadržali svoju antičku jezgru. Gradovi s ortogonalnom uličnom mrežom kao što su Zadar, Trogir i Nin dopunjavaju tipologiju europskog urbanizma u kategoriji naselja nastalih preobrazbom rimskog grada. S Trogirom se može usporediti Cittadella u Venetu, no ona je oblikovana tek u visokom srednjem vijeku. U europskoj je historiografiji ranosrednjovjekovne svjetovne stambene arhitekture pozornost uglavnom usmjerena na vladarske rezidencije, posebno na one u karolinškoj franačkoj državi i asturskoj kraljevini u sjevernoj Španjolskoj. Međutim, skromni ostaci vladarskih rezidencija predromaničke Dalmacije usporediviji su s nekim zapadnoeuropskim

palačama kao što su one unutar Saint-Denisa u Parizu ili s rezidencijom Pipina Malog u Sammoussu. Najusporedivije su crkvene građevine. Više od tri stotine obrađenih crkava svrstane su u različite tipske skupine, koje se mogu usporediti s odgovarajućim tipovima ranosrednjovjekovne zapadnoeuropske arhitekture i argitekture širega mediteranskog područja, uključujući i nešto udaljeniju Armeniju. Kružni polikohnni tip usporediv je s armenskim polikohnnim crkvama, ali je dalmatinskim primjercima bliža skupina srednjoeuropskih centralnih građevina s područja Češke i Poljske. Križno-četverokohnni tip može se komparirati s poznatom crkvom S. Croce u Ravenni (tzv. mauzolej Gale Placidije). Jedina sačuvana monumentalna rotunda (Sv. Donat u Zadru) usporediva je s crkvom Sv. Vitala u Ravenni i Palatinskom kapelom u Aachenu te s rotundom u bugarskoj prijestolnici Preslavu. No, Sv. Donatu ipak je bliža razvojna linija centralnog tipa s unutarnjom konstrukcijskom osnovom i apsidom na istočnoj strani, koju odražava karolinška crkva Sv. Mihovila u Fuldi. Zнатan broj dalmatinskih longitudinalnih građevina odlikuju dvije pojave pogodne za usporedbu s odgovarajućim europskim primjerima – oblikovanje zapadnog korpusa i crkve s transeptom i konstrukcijom sa četiri stupa koja nose kupolu (*quincunx*). Najviše paralela može se pronaći za skupinu crkava s predbrodom (*westwerk*), ali i za pojedine građevine koje imaju samo zvonik iznad zapadnog ulaza. Očita razlika dalmatinskih crkava u odnosu na zapadnoeuropske izražava se isključivom pojavom samo jednog aksijalno ugrađenog zvonika nasuprot redovitoj pojavi dvaju pročeljnih tornjeva. Najveću srodnost s ovim tipom dalmatinskih crkava pokazuju pojedine crkve na Britanskom otočju (Mountwearmouth, Sussex, Earls Barton). Crkve s transeptom i quincunxom nesumnjivo svjedoče o bizantskom utjecaju, ali pokazuju posebnost kako u odnosu na zapadnoeuropske, tako i na bizantske obrasce. Crkva Sv. Mikule u splitskom Velom Varošu važan je primjer bizantske i zapadnoeuropske morfološke sinteze. Crkva Sv. Eufemije u Splitu posebno je zanimljiva po sličnosti s crkvom S. Giovanni a mare u Gaeti, koja također nastaje spajanjem istočnih i zapadnih komponenata. Jednobrodni, jednoapsidni tip pripada uobičajenijoj tipskoj skupini europske predromanike. Jednobrodni tip s kupolom usporediv je s apulijskim crkvicama koje su kao i dalmatinske regionalni fenomen.

Velik broj sačuvanih ulomaka liturgijskog namještaja dalmatinskih sakralnih građevina upotpunjuje sliku crkvenog interijera ranosrednjovjekovne Europe. Osobito su značajni ciboriji koji se sagledavaju u okviru dosada poznate tipologije liturgijskih instalacija. Većina ciborija u Dalmaciji pripada uobičajenom tipu sa stranicama (košarama) nad stupovima i može se komparirati s dobro sačuvanim primjercima u talijanskim crkvama S. Giorgio di Valpolicella, S. Apollinare in Classe u Ravenni i dr. U crkvi Sv. Marte u Bijaćima prepoznati su ostaci jednoga ciborija sa zabatima koji je srodan s primjercima iz crkava S. Ambrogio u Milanu ili S. Pietro a Monte u gradiću Civate. Krstionički ciboriji, (rapska katedrala, Galovac) kao i europski većinom pripadaju šesterostranom tipu. Oltarne ograde s ravnom gredom kao izrazito nasljeđe starokršćanskog doba (poput ograde iz crkve S. Maria in Valle u Cividaleu) nisu dosad zapažene u Dalmaciji. Ograde s lukovima značajka su ranije predromanike i mogu se usporediti sa sačuvanim primjercima ograda iz crkava S. Giustina u Padovi. i S. Salvatore u Bresciji. Najbrojnije su ograde s trokutastim zabatima kakve se često susreću na širem europskom prostoru. Posebnost je dalmatinskih *cancelluma* kombinacija trokutastog zabata i lukova na istoj oltarnoj ogradi, kao što je pretpostavljeno za ogradu u crkvi Sv. Marte u Bijaćima.

Usporedba europskih i mediteranskih datiranih građevina i skulpture s datiranim spomenicima u Dalmaciji pokazuje razumljivo kašnjenje dalmatinske periferne sredine u odnosu na onodobna europska politička i vjerska središta. No, unatoč tomu, predromanička i ranoromanička arhitektura i plitkoreljefna skulptura dalmatinske regije imaju neupitno značenje u širem mediteranskom i europskom kontekstu. Posljednjem poglavlju prvoga sveska pridodane su i

kronološke tabele koje usporedno prate povijesne događaje, crkvu i kulturu te graditeljstvo i umjetnost. Svezak zaključuje bibliografija koja donosi obilje znanstvene i stručne literature koja navodi i ona djela koja su važna kao komparativna građa u proučavanju predromaničkoga i ranoromaničkoga graditeljstva u Dalmaciji.

Korpus arhitekture zbog obimnosti građe podijeljen je u tri sveska, a građa je svrstana zemljopisnim redoslijedom od sjeverozapada prema jugoistoku. U drugom svesku Marasovićeve monografije *Dalmatia praeromanica* obrađeno je područje Kvarnera i sjeverne Dalmacije, u trećem područje srednje Dalmacije, a u četvrtom južna Dalmacija, kojoj su bosanskohercegovački i bokokotorski lokaliteti. Obuhvaća šest regija od kojih su četiri u Hrvatskoj, a dvije u susjednim državama. Hrvatskim regijama priključeno je i pripadajuće otočje. Za svaku od regija iznose se osnovni podatci relevantni za ranosrednjovjekovno graditeljstvo. Unutar regija obrađuju se i teritorijalne cjeline. Pri obradi pojedine teritorijalne cjeline zastupljene su sljedeće kategorije: ime, položaj i osnovne zemljopisne značajke, današnji teritorijalni ustroj, teritorijalna pripadnost u ranom srednjem vijeku, povijesna vrela i historiografija, povijesni pregled i graditeljska topografija te literatura. U nekima od teritorijalnih cjelina sačuvani su i relevantni ostatci ranosrednjovjekovnih gradova, koji se obrađuju kao posebna kategorija. Podatci o gradovima i naseljima odnose se na ime, položaj i prostorne značajke, povijesna vrela i historiografiju, sažetak povijesnoga razvitka, stanje sačuvanosti i ranosrednjovjekovnu topografiju, strukturu i oblik te literaturu. Monografska obrada grada ili naselja uvod je u detaljniju obradu građevina unutar toga prostora. Najopsežniji dio čine pojedinačne građevine i njihovi ostatci, a obrada se zasniva na svim relevantnim podacima (ime i položaj, povijesna vrela i historiografija, opis, zaključci koji se odnose na izvorni izgled i tipsku pripadnost, vrijeme gradnje i sažetak razvitka). Za svaku obrađenu građevinu donesen je tlocrt izvornoga ili postojećeg stanja uz koji se, ovisno o sačuvanosti, donosi i izbor ostalih snimaka (presjeka, elevacija, detalja). Izbor fotografija zasniva se na najnovijim raspoloživim snimkama, a za nestale građevine na arhivskim snimkama. Kiparski detalji i freske dopunjuju podatke o arhitekturi, ali nisu kataloški obrađeni.

Posebna vrijednost korpusa upravo je u obradi teritorijalnih cjelina čime se dobiva potpuniji uvid u graditeljsko nasljeđe određenog područja, a osobito je značajna monografska obrada gradova gdje se posebno ističe sjajno poglavlje o splitskom poluotoku. U obradi pojedinačnih spomenika nije propušten ni najmanji podatak, pa u katalogu pronalazimo i neznatne ulomke liturgijskog namještaja koji svjedoče o postojanju sakralne građevine u nekom naselju ili prostoru.

Na kraju treba kazati da je tekst, premda pisan na visokoj znanstvenoj razini, čitak i jednostavno pisan pa je podjednako koristan širokom krugu stručnjaka, studentima i svima onima koje zanima ranosrednjovjekovna dalmatinska graditeljska baština. Opremljen svim relevantnim podacima, pregledan, grafički vrlo bogat i logično koncipiran po potrebi se može iščitavati i tematski kroz poglavlja. Korištenjem široke lepeze najrazličitijih vrela (arhitektonskih snimaka, povijesnih izvora, svjedočanstava epigrafskih izvora, rezultata arheoloških iskopavanja) Tomislav Marasović stvorio je strukturiranu sintezu produbljenog interpretativnog karaktera iz koje se zrcali njegova dobra potkovanost u različitim znanstvenim disciplinama. *Dalmatia Praeromanica* već sada je nezaobilazno djelo za sve one koje zanima složena i izazovna problematika dalmatinskoga ranosrednjovjekovnog graditeljstva.

Maja PETRINEC
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b.b.
HR - 21000 Split